

Andreja Ažber

Andreja Ažber je diplomirala iz zgodovine in sociologije kulture na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Zaposlena je kot bibliotekarka na domoznanskem oddelku Knjižnice Velenje.

PONEMČEVALNA DEJAVNOST IN KULTURA V ŠALEŠKI DOLINI POD NEMŠKIM ŠKORNJEM

Dejavnost nemške manjšine v Jugoslaviji med obema vojnama, vzpostavitev Švabsko-nemške kulturne zveze (Kulturbund) in šaleški kulturbundovci

Za razumevanje kulturnega dogajanja med okupacijo v okviru nacistične paradigme je treba najprej širše osvetliti predzgodovino nemškega raznarodovalnega programa, kajti dejavnost sicer maloštevilnih domačih Nemcev pod okriljem Švabsko-nemške kulturne zveze je nacistični okupaciji utrla pot tudi v Šaleški dolini. Razvoj delovanja nemške manjšine v celoti povzemam po Franju Bašu, ki je v svojem članku najpodrobneje opisal zametke sprožilcev raznarodovalnega programa. Po zlomu avstro-ogrske monarhije in nastanku Jugoslavije so se Nemci v Sloveniji or-

ganizirali v dotedanjih pevskih, športnih in cerkvenih evangeličanskih društvih. Leta 1920 so se ob ustanovitvi manjšinske Švabsko-nemške kulturne zveze (Kulturbund) v Novem Sadu povezali z Nemci v Vojvodini in to zvezo leta 1921 potrdili s sodelovanjem pri ustanovitvi »Stranke Nemcev v kraljevini SHS.« Ker pa ti okvirni jugoslovanski nemški organizaciji v Sloveniji nista dosegli zaželenega razmaha, je bilo leta 1922 ustanovljeno »Politično društvo Nemcev v Sloveniji« s sedežem v Mariboru.¹ V drugi polovici dvajsetih let so v nemških organizacijah izbruhnili svetovnonazorska trenja med starejšo in mlajšo generacijo, ki je hlepela za vidnejšimi položaji. Starejši člani, ki so jih mladi označili za vinogradniške Nemce (Weingartendeutsche), so bili predstavniki liberalno usmerjenega radikalnega avstrijskega nemštva, medtem ko so mladi prenovitelji (Erneuerer) agresivno uveljavljali ideologijo razvijajočega se nacionalnega socializma in nato v svoji končni prevladi s prenovo Kulturbunda leta 1931 radikalizirali slovensko nemštvo. Splošno priznano geslo »*Zvesti narodu – zvesti državi*« se je po Hitlerjevem prevzemu oblasti v Nemčiji preoblikovalo v »*Neustrašen, resničen, zvest!*«. Kulturbund je pod tem udarnim imperativom deloval le kratek čas in nato poniknil v ilegalo, saj so ga jugoslovanske oblasti

¹ Novo politično društvo je bdelo nad izvajanjem manjšinskih varstvenih določb iz pariških mirovnih pogodb, sodelovalo pri kongresih evropskih narodnih manjšin in krepilo nemško narodno zavest z ustanavljanjem nemških knjižnic, bralnih krožkov, s prirejanjem pevskih proslav, praznovanjem nemških šeg in navad, gojenjem najrazličnejših zvrsti športa, poglobljenim delom evangeličanskih cerkvenih društev, zlasti ženskih s skrbstvom za nemško politično zastopstvo v beograjski narodni skupščini, v oblastnih skupščinah v Ljubljani in Mariboru ter z organizacijo nemškega tiska na Slovenskem. S tem delom se je uveljavilo na Slovenskem troje nemških delovnih središč: prvo v Mariboru, kjer je bil sedež nemškega evangeličanskega seniorata, drugo, konzervativnejše, v Kočevju in tretje v Celju, kjer je izhajalo nacionalistično usmerjeno nemško glasilo »Ciller Zeitung« in delovalo moško pevsko društvo, telovadno društvo Atletiki, smučarski klub in je bila aktivna evangeličanska cerkvena občina z nemškim upravnim jezikom. Franjo Baš, Kulturbund v Celju med dvema vojnama, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, (Maribor, 1966), (dalje: Baš, Kulturbund v Celju med dvema vojnama, str. 215).

leta 1936 razpustile, na začetku 2. svetovne vojne oktobra 1939 pa je spet vzniknilo z novim javnim geslom o enem narodu in enem vodju, svoje vrste pa poenotilo z brezpogojno vojaško disciplino in predanostjo velikonemški ideologiji. Priključitev (anšlus) Avstrije k Nemčiji in münchenski sporazum sta radikalni usmeritvi dala še večji zagon in jo izostrila do takšne stopnje samozavesti, da je vodstvo Nemcev v Sloveniji jugoslovanski državi javno odreklo pravico do vmešavanja v nemške manjšinske zadeve. Nemška manjšina na Slovenskem je po 6. aprilu 1941 dejansko pretrgala stike z Jugoslavijo in svoje programsko delo nadaljevala v sodelovanju z okupatorjem, za katerega je v severovzhodni Sloveniji ob zlomu Jugoslavije prevzela oblast in mu jo tudi izročila.² Po dovoljeni obnovi Švabsko-nemške kulturne zveze oktobra 1939 je bila Spodnja Štajerska razdeljena med mariborsko, ptujsko in celjsko okrožje ter organizacije. V Šaleški dolini ni bilo samostojne krajevne organizacije. Decembra 1940 je bilo v celjsko krajevno skupino vključenih 36 šaleških kulturbundovcev. V Šaleški dolini je bilo tudi 23 zaupnikov Pokrajinskega obmejnega urada nacistične stranke v Gradcu – Gaugrenzlandamt, katerega ustanovitev je ukazal Hitlerjev namestnik Rudolf Hess 3. februarja 1939. Med sedemnajstimi šoštanjskimi zaupniki so bili tudi trije aktivni kulturbundovci: direktor Woschnaggove tovarne Meinhard Wrentschur, komercialni direktor dr. Wolfgang Kliment in nameščenec Rudolf Kindlhofer; pet zaupnikov je bilo v Velenju in eden v Pesju.³

Nihajoča moč nemštva pred 2. sv. vojno v Šaleški dolini

Po ugotovitvah Jožeta Hudalesa je v primerjavi popisov iz leta 1900 in 1910 razvidno, da se je v prvem desetletju 20. stoletja predvsem močno povečalo število prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom v vsej Šaleški dolini; v tem času

² Baš, Kulturbund med obema vojnama, str. 216.

³ Milan Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, (Ljubljana, 1977) (dalje: Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 60).

jih je bilo že kar 1306 oz. 10,4 % vsega prebivalstva. Največ nemško govorečih je bilo v Šoštanju – 874 ali 69,5 %; 116 jih je bilo v Stari vasi, kjer jih prej praktično ni bilo; v Velenju pa jih je bilo že 180 ali 32 %; v Pesju, kjer sta bila v popisu prebivalstva leta 1900 le dva, jih je bilo takrat že 20,4 % ali 69; v Škalah 22 ali 3 %; drugod v Šaleški dolini nemško govorečih praktično ni bilo. »Seveda ni mogoče, da bi se v dolino v pičlih desetletjih priselilo toliko Nemcev, saj se samo število prebivalstva v navedenih krajih ni tako bistveno povečalo. Vzrok je prav gotovo v političnem in gospodarskem pritisku, ki je veliko večino ljudi prisilil, da so se izrekli za nemški občevalni jezik.«⁴ Moč nemštva se je v Šoštanju pred 1. sv. vojno krepila tudi zaradi gospodarskih dejavnikov: razvoja šoštanjske tovarne usnja, Premogovnika in nove železniške proge Celje–Dravograd. Pomemben dejavnik pri poznejšem širjenju nacistične propagande je bila tudi vzgoja v »šulferajnski« šoli. V Šoštanju je namreč Deutscher Schulverein leta 1903 ustanovil svojo sprva enorazredno šolo, ki je leta 1911 prerasla v trirazredno; svojo šolo je postavil tudi v Velenju.⁵ Po razpadu habsburške monarhije je moč nemštva popustila, saj se je poleg političnega in propagandnega pritiska močno zmanjšal tudi nemški gospodarski pritisk. Leta 1931 je v šoštanjski občini živelo 50 oseb z nemškim maternim jezikom, v velenjski 21, v preostalih treh občinah Šaleške doline pa 17. Germanizacija se je nato vnovič in najbolj izrazito okrepila po letu 1938, ko so se k Nemcem začeli prištevati t. i. nemčurji, tisti, ki po svojem poreklu niso bili Nemci. Nacistična propaganda je namreč spretno izrabljala nezadovoljstvo s kaotičnimi razmerami v stari Jugoslaviji, bliskovito pa se je razširila predvsem med delavci v podjetjih, ki so jih upravljali Nemci, ter med obubožanimi, zadolženimi kmeti; trdnejši kmetje so bili manj dovzetni za njene prijeme. Šoštanj je postal najmočnejša postojanka šaleških Nemcev

⁴ Jože Hudales, Šaleška dolina v 18. in 19. stoletju, v *Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice*, ur. Danijela Brišnik ... [et al.], (Velenje 1999), str. 285–86.

⁵ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 58.

in nacističnih simpatizerjev v Šaleški dolini, njihovo glavno oporišče pa je bilo v Woschnaggovi tovarni, kjer so vodilni uslužbenci kot dejavni kulturbundovci močno vplivali na delavstvo.⁶ O tem priča tudi odstavek iz nepodpisanega in nedatiranega referata, ki je bil po ugotovitvi Dušana Biberja verjetno napisan leta 1938 za ministrstvo notranjih zadev: *»Jedan od vrlo interesantnih slučajeva se dogodio u Sloveniji u mestu Šoštanj. U ovom malom mestu postoji jedna fabrika, svojina manjinskih Njemaca. 400 radnika koji su do kratkog vremena smatrali, da su Sloveni, sada sami izjavljuju, da so nemačkog porekla.«* Woschnaggi so v Kulturbund vstopili decembra 1940, po njihovih trditvah na pritisk funkcionarjev, vendar pa v tej manjšinski organizaciji, ki je bila po vojni označena kot zločinska, niso imeli nobenih funkcij in tudi pozneje niso bili sprejeti v NSDAP, kamor so 13. decembra sprejeli pomembne štajerske Nemce, ki so se izkazali v predvojnem Kulturbundu, med njimi tudi Reinholda Jeglitscha iz osrednjega vodstva, iz okrožja Celje pa Meinharda Wrentschurja iz Šoštanja.⁷ Poleg Woschnaggov so bili dejavni kulturbundovci tudi lastniki večjih posestev, ki so se ukvarjali z lesno trgovino, gostinstvom in trgovino ali pa so bili lastniki lesnopredelovalnih obratov⁸. Med člani Švabsko-nemške kulturne zveze in zaupniki Gaugrenzlandamta⁹ je bilo tudi nekaj obrtnikov. Njihovo delovanje je postalo še posebej živahno po priključitvi Avstrije k nemškemu rajhu; pogosto so se skrivno sestajali v Šoštanju, ob petkih organizirali pred-

⁶ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 60.

⁷ Miran Aplinc, *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*, (Šoštanj, 2005), str. 165.

⁸ Mdr. podjetje Hauke in Stroiningg. Leta 1921 je celjski časopis Nova doba poročal, da gostilničar Viktor Hauke noče odstraniti velikih začetnic D. H. (Deutsches Haus) nad vhodom v svojo gostilno. To je utemeljeval z argumentom, da naj bi to odslej pomenilo »Društvena hiša«. Jože Hudales, *Šoštanj, mesto v Šaleški dolini*, ur. Ljuban Naraks, (Šoštanj, 1985) (dalje Hudales, *Šoštanj, kronika*, str. 27).

⁹ Gaugrenzlandamta — Pokrajinska obmejna urada NDSAP v Celovcu in Gradcu; skupaj z Inštitutom za Nemce na jugovzhodu (Südostdeutsches Institut) sta bila žarišče osvajalske težnje nacistične politike pod znanstveno krinko.

vanja, ob nedeljah pa prirejali izlete in druge prireditve ter se s širjenjem nacistične propagande in politično agitacijo povsem posvetili pripravam za nemško zasedbo slovenske Štajerske. Šaleški kulturbundovci so se aktivno ukvarjali tudi z vohunsko dejavnostjo.¹⁰ Po navodilih so zbirali podatke o Slovencih, njihovi narodni zavesti in politični usmeritvi, njihovih stališčih o nacizmu in njihovem odnosu do Nemcev. Zbirali so tudi gospodarske in vojaške podatke in odposlali poročilo o gradnji vojaških objektov pri Šoštanju. Zavedni Slovenci so orožniški postaji Velenje prijavili lastnico gradu Turn v Škalah Bianco Mario Komorzynsko, češ da je povezana z vohunsko dejavnostjo nacistov in da je na njenem gradu tajna radijska oddajna postaja, vendar pa Komorzynska zaradi te prijave ni imela težav.¹¹

Utemeljitev nacističnega raznarodovalnega programa pod znanstveno krinko

Nacistični okupator je zasedeno slovensko ozemlje razdelil na dve začasni pokrajinski enoti, in sicer na Spodnjo Štajersko s središčem v Mariboru in na »zasedena območja Koroške in Kranjske« s središčem na Bledu. Nemški raznarodovalni program je izhajal iz teorije o treh slojih prebivalstva na zasedenem ozemlju: narodno zavednih Slovencih, vindišarjih in Nemcih. Nemški koroški nacionalisti, avtorji vindišarske teorije, so nacističnim osvajalnim težnjam utrli pot z utemeljitvijo o zgodovinskih razlogih; za znanstveno potrditev pa je poskrbel dr. Helmut Carstanjen¹² v delu *Sprache*

¹⁰ O tem pričajo dokumenti v gradivu Südostdeutsches Institut. Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 62.

¹¹ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 62.

¹² Najpomembnejši nacistični strokovnjak za slovensko Štajersko in Prekmurje je bil precej skrivnostna oseba, menda doma iz Ormoža in po nekaterih domnevah celo slovenskega rodu (Kostanjšek). Bojan Godeša, *Kdor ni z nami je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, (v Ljubljani, 1995) (dalje: Godeša, *Kdor ni z nami je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, str. 57).

und Volkstum in der Untersteiermark, ki ga je leta 1935 pod psevdonimom Gerhard Werner izdal v Leipzigu. Med vojno je bil glavni koordinator raznarodovalne politike na slovenskem Štajerskem in vodja leta 1938 ustanovljenega Inštituta za Nemce na jugovzhodu (Südostdeutsches Institut). Po vindišarski teoriji je večina slovenskega prebivalstva, kar je veljalo zlasti za Štajersko, nekoliko manj pa za Gorenjsko, vindišarjev; ti naj bi bili Nemcem sorodni po krvi, rasi in kulturi. Načrtovalci raznarodovanja so menili, da je vindišarje treba le še naučiti nemškega jezika, pa bodo postali pravi Nemci.¹³

Proces ‚Umvolkung‘ in propagandna dejavnost štajerske domovinske zveze (Steirischer Heimatbund) v Šaleški dolini

Širjenje in utrjevanje nemštva je bila ena pglavitnih nalog nemške nacistične civilne uprave, pri čemer naj bi aktivno sodelovali priseljeni Nemci skupaj s tistimi, ki so že prej prebivali na Slovenskem. Širjenje germanizacije naj bi potekalo z dvema procesoma hkrati; v prvem se je načrtno in nasilno uničevalo vse, kar bi lahko spodbujalo, ohranjalo ali krepilo slovensko narodno zavest in njeno gmotno podlago. Drugi proces so nacisti poimenovali ‚umvolkung‘¹⁴. Označeval je številne ukrepe: odstranjevanje slovenskih napisov, uničevanje slovenskega tiska, ukinjanje slovenskih društev, organizacij, zvez in skladov, ponemčevanje krstnih in krajevnih imen, nemški način pisanja priimkov, uvedbo čisto nemških otroških vrtcev in čisto nemških šol, ustanovitve nemških raznarodovalnih društev oz. organizacij.¹⁵

¹³ Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, str. 56.

¹⁴ Neprevedljiv pojem, ki v slovarjih nemškega jezika ne obstaja. Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945*, (Ljubljana, 1997) (dalje Ferenc, *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945*, str. 16).

¹⁵ Štajerska domovinska zveza (Steirischer Heimatbund) in Koroška ljudska zveza (Kärntner Volksbund), v katero so vključili tudi dotedanje nemško društvo Švabsko-nemško kulturno zvezo (Schwäbisch deutscher »

Šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko, avstrijski gauleiter NDSPA dr. Siegfried Uiberreither, je mesec po vzpostavitvi, 10. maja 1941, izdal uredbo o ustanovitvi Štajerske domovinske zveze (ŠDZ). Ta velika začasna organizacija naj bi v dveh do treh letih opravila svojo nalogo ponemčenja Spodnje Štajerske, in sicer kot predhodnica in podaljšana roka NSDAP. Za zveznega vodjo je bil določen deželni svetnik Franz Steindl, za celjskega okrožnega vodjo pa Anton Dorfmeister¹⁶. Razpuščeni predvojni Kulturbund je s to odredbo prešel v Heimatbund, glavni usmerjevalci in funkcionarji prvega pa so večinoma prevzeli vodilne položaje tudi v tej novi namenski konstrukciji s časovno določenim ciljem, vrniti nemštvu 500.000 domovini zvestih, ki rasno pripadajo Nemcem ali pa jih od njih loči le jezik. Krajevne skupine Kulturbunda so bile razpuščene, njihovo premoženje pa predano Štajerski domovinski zvezi v korist posebnega fonda »za oskrbo starih narodnostnih borcev«.¹⁷ Prijavnice za vstop v ŠDZ so zbirali na majskih propagandnih zborovanjih. Prijavil se je lahko vsak, ki je dopolnil 18 let. Mladi v starosti 14–18 let so se lahko prijavili v organizacijo Nemška mladina. Po končanem zbiranju je krajevni vodja ŠDZ prijave poslal na vpogled in v podpis okrožnemu vodju, ta pa zveznemu. Vsak kandidat je moral priti osebno pred sprejemno komisijo s prijavnico, osebnimi dokumenti in morebitnim dokaznim gradivom o predvojnem delovanju

Kulturbund), mladinsko organizacijo Nemška mladina (Deutsche Jugend) na Spodnjem Štajerskem oz. Hitler Jugend (Hitlerjeva mladina) na Gorenjskem in v Mežiški dolini, polvojaške formacije vermanšaft (Wehrmannschaft) Ferenc, *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945*, str. 16.

¹⁶ Anton Dorfmeister, eden najbolj fanatičnih nacistov iz vrst novih oblastnikov na Spodnjem Štajerskem, je bil velik sovražnik Slovencev. Milan Ževart, Oris zgodovine Velenja in njegovega območja od začetka 1. do konca 2. svetovne vojne v Evropi. V: *Velenje: Razprave o zgodovini mesta in okolice*, ur. Danijela Brišnik ...[et al.], (Velenje, 1999) (dalje Ževart, Oris zgodovine Velenja in njegovega območja od začetka 1. do konca 2. svetovne vojne v Evropi, str. 327).

¹⁷ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 87.

za nemštvo. Komisija je opravila rasni in politični pregled in nato izdala rasno in politično oceno. Rasne ocene so bile od I do IV. Najštevilnejši so dobili oceno III z obrazložitvijo: »Manj izravnani meščanci, s pretežno dinarskim ali zahodnim deležem z vidnimi vzhodnimi in vzhodno baltskimi znamenji.« Tisti, ki so bili v ŠDZ sprejeti, so dobili oznako »brez pomislekov«, drugi pa »nepojasnjeno«. Prvi so dobili člansko številko in rdečo člansko izkaznico ter tako postali dokončni člani ŠDZ. Drugi so prejeli zeleno izkaznico in so morali pripadnost firerju in nemškemu rajhu šele dokazati, zato so dobili državljanstvo na preklic.¹⁸ Poglavitna skrb in prizadevanja ŠDZ so bila usmerjena v propagandno dejavnosti in vzgojo prebivalstva v nacističnem duhu. Veliko časa in denarja je porabila za organizacijo slabo obiskanih tečajev nemškega jezika, ki naj bi ponemčili vse tiste, ki niso več hodili v šolo. Po zamisli nacistov bi se morali vsi »Spodnještajerci« v treh ali štirih letih naučiti nemščine in od pomladi 1945 naj bi se na Spodnjem Štajerskem govorilo le nemško. Iz uradov in iz javnega življenja sploh pa naj bi slovenščina izginila že prej.¹⁹ Najmočnejše propagandno orožje ŠDZ so bila njena številna množična zborovanja. Najbolj obiskani nacistični manifestaciji sta bili prvo množično zborovanje v Velenju 20. aprila v počastitev »osvoboditve« in veliko zborovanje 1. maja v Šoštanju in Velenju. Naslednja majska propagandna zborovanja so prebivalstvo nagovarjala za vpis v ŠDZ. Na obeh velikih zborovanjih v Šoštanju in Velenju je govoril okrožni vodja Anton Dorfmeister, v Šoštanju pa je 10. maja zagrozil z besedami: »V domovinski zvezi bodo zajeti vsi nemški in nenemški ljudje, ki se priznavajo k Firerju in k velikonemškemu rajhu. Za ljudi pa, ki menijo, da tega ne morejo storiti, ni prostora v Spodnji Štajerski.« Bojan Glavač se spominja, da so sezname tistih, ki se najbrž ne bodo nikoli ponemčili, napisali velenjski folksdojčerji: Goll, Tieschler in Pavlinc. Številnim majskim zborovanjem je sledil jesenski val pod geslom »Zakaj vojna?«.

¹⁸ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 60.

¹⁹ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 129.

Jeseni 1941 je bila uvedena tudi nova propagandna dejavnost; Dorfmeister je ukazal vodjem krajevnih skupin, naj od 12. oktobra dalje ljudem pred cerkvijo vsako nedeljo razložijo najpomembnejše vojaške premike in politične dogodke iz minulega tedna. V krajih, kjer ni cerkvenih obredov, pa naj ljudi zberejo ob deseti uri dopoldne na javnem prostoru, v primeru slabega vremena pa v dvorani. V velenjski krajevni skupini so spomladi 1943 uvedli govorilne popoldneve; v nedeljo popoldne naj bi se po hišah zbirale manjše skupine ljudi, ki bi jim politično zanesljivi ljudje v nemščini razlagali vojne in politične dogodke, razpravljali pa so tudi o dilemah vsakdanjega življenja.²⁰ Poleg množičnih zborovanj je ŠDZ prirejala tudi ožja zborovanja za svoje funkcionarje, ki so jih po navadi imenovali apeli. Konec julija in avgusta 1941 sta bila velika apela (Grossappel) v Šoštanju in Velenju. Deželni svetnik Franz Steindl je določil 12. april za dan obleževanja obletnic 'osvoboditve Spodnje Štajerske', na prvo obletnico 1942 pa so glavno slovesnost organizirali v Šoštanju. Na dopoldanskem zborovanju je govoril vodja šoštanske krajevnne skupine Meinhard Wrentschur. Zvečer so se zbrali folksdójčérji, člani NSDAP²¹ in še drugi člani ŠDZ v Domu ŠDZ (prej Sokolski dom), kjer je Wrentschur izročil 39 osebam rdeče izkaznice ŠDZ. Temu je sledil tovariški večer. Leta 1944 naj bi se na zborovanju ob tretji obletnici ŠDZ v Šoštanju, na kateri je govoril Anton Dorfmeister, zbralo 1500 ljudi.²² Med strategije nacistične propagande sodi tudi razpihovanje štajerskega pokrajinskega separatizma; tovrstna prizadevanja so bila usmerjena v širitev in krepitev vezi med Gornjo in Spodnjo Štajersko z organizacijo obiskov raznih skupin iz nemške Štajerske. V Velenju so se sredi leta 1941 na va-

²⁰ O poteku teh popoldnevov, ki so kmalu zamrli, ni podatkov. Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 127.

²¹ Konec novembra 1942 je bilo v šoštanski občini 21 članov NSDAP, v velenjski pa 20. To so bili po večini rajhovski Nemci, ki so prišli v Šaleško dolino po zlomu stare Jugoslavije in so prevzeli vodilna mesta v upravi in gospodarstvu, pa tudi med nemškim učiteljstvom je bilo največ nacistov. Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 113.

²² Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 125.

škem večeru spoznavala domača dekleta in dekleta iz Gornje Štajerske, kmalu zatem pa so študentje glasbe iz Gradca priredili še vaški večer za velenjsko mladino. Julija 1941 so šoštanjsko občino obiskala dekleta iz kraja Bruck an der Mur, ki naj bi pomagala pri žetvi. Ob prihodu jih je krajevna skupina ŠDZ na železniški postaji počastila z velikim sprejemom, pred svojim odhodom pa so dekleta za svoje gostitelje priredila vaški večer. Predsednik vodstva krajevine skupine je v svojem zahvalnem govoru dejal, da so gornještajerska dekleta pokazala šaleškim kmetom, kako sta kmet in njegovo delo upoštevana v nemškem rajhu.²³

Praznik "osvoboditve" Spodnje Štajerske, Šoštanj, 12. april 1942. Avtor posnetka ni znan. Fotografijo hrani Pokrajinski Muzej Maribor.

Prvi meseci okupacije – od prvotnega navdušenja do neomajne narodne zavesti

Nemške čete so prodrle v Šaleško dolino 10. aprila 1941. Bojan Glavač se spominja prihoda Nemcev z motorji²⁴ preko

²³ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 129.

²⁴ Kradschützen Truppen – zelo mobilne pehotne enote na motornih kolesih z lahko oborožitvijo nemškega Wehrmachta in Waffen SS, običajno

Slemena: »Hodili so od hiše do hiše in spraševali: ‚Kje je vojak?‘«. Tudi Jože Hudales st. slikovito opiše prodor Nemcev na motorjih iz Koroške in vojakov, ki so se iz celjske smeri vse dopoldne vozili mimo Šaleka v Slovenj Gradec. Takoj se je vzpostavila okupacijska uprava, župan pa je postal trgovec in posestnik R. Tischler.²⁵ Bojan Glavač pripoveduje, da so številni ljudje na začetku okupacije pričakali Nemce z velikim navdušenjem, ker so menili, da bodo tujci kaotične razmere znotraj stare Jugoslavije takoj spravili v red. Razen tega se je obubožano prebivalstvo nadejalo blaginje, Nemci so mdr. prinesli margarino. Tisti, ki so se zavedali, kaj prihod Nemcev dejansko pomeni, pa so živeli v strahu, saj so Nemci kmalu izselili vso slovensko inteligenco. V Velenju je od učiteljev ostal samo starejši narodno zavedni Slovenec Franjo Mlinšek, ki je poučeval še v stari Avstro-Ogrski. Prvotno navdušenje nad Nemci je splahnelo takoj po prvem valu deportacij in pri marsikom je razpoloženje takrat zanihalo povsem v nasprotno smer, v neomajno narodno zavest. Milan Ževart navaja primer nekega hribovskega kmeta, katoliškega Slovenca, ki se je že pred zlomom stare Jugoslavije navdušil za Hitlerjevo Nemčijo. Izjavil je, da bo Hitlerja pričakal s klobasami in vinom, nato pa je že leta 1941 podpiral šaleške prvoborce. Novembra 1942 so ga Nemci ustrelili v Mariboru.²⁶

vkjučene v Panzer divizije. Od leta 1936 se je v zgodnjih fazah druge svetovne vojne uporabljal v okviru nemških uspehov Blitzkrieg (1939–1940) in Operacije Barbarossa.

²⁵ Nacisti z njim niso bili zadovoljni, zato je imel glavno besedo na občini S. Fellner, ki je prišel v Velenje z akcijskimi silami in je postal drugi okupatorjev župan v Velenju. Od 1. februarja 1942 do konca okupacije je bil župan H. Kriutz, gostilničar iz Köflacha. Avgusta 1942 je Kriutza šef civilne uprave predlagal za odlikovanje, ker je zaradi partizanov delal v težkih razmerah. Ževart, *Oris zgodovine Velenja in njegovega območja od začetka 1. do konca 2. svetovne vojne v Evropi*, str. 327.

²⁶ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 67.

*Prireditev Štajerske domovinske zveze v Šoštanju 31. 5. 1942.
Avtor posnetka ni znan, hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor*

Ponemčevanje v šolah in vrtcih

Šole in vrtci so bili po nacistični strategiji poglavitni dejavniki ponemčevanja na Spodnjem Štajerskem. Okupator je najprej ukinil slovensko šolstvo, odpustil slovenske učitelje in zaposlil učitelje iz nemške Štajerske. Vodstvo velenjske šole je prevzel nacist Hans Pienegger. Okupator je ohranil dotedanjo šolsko mrežo, a pedagoškega kadra je bilo manj kot pred okupacijo, zato so posamezni učitelji poučevali več razredov. V nemškem delu šolske kronike osnovne šole v Velenju je zapisano, da so pri pouku največ pozornosti posvetili zgodovini nacističnega gibanja, boju Hitlerjeve Nemčije ter športnim igram.²⁷ Vse to se je tedanjim učencem vtisnilo v neizbrisen spomin: »Tik po vzpostavitvi svojega oblastnega aparata je okupator organiziral trirazredno nemško šolo. Prvi teden smo nenehno prepevali Deutschland Deutschland über alles in se učili Hitlerjev življenjepis, še zdaj ga znam na pa-

²⁷ Ževart, *Oris zgodovine Velenja in njegovega območja od začetka 1. do konca 2. svetovne vojne v Evropi*, str. 335.

met: »*Er war ein Kunstmaller ...*«²⁸ Bojan Glavač se spominja, da niso znali niti besedice nemško, zato so Gollovi trije sinovi v šoli prevzeli nalogo tolmača, Jože Hudales st. pa k temu dodaja, da so otroci hitro usvojili nemški jezik. Zasluge za to je imel učitelj Pienegger, ki je nemško govoril zelo počasi in jim tako olajšal učenje tujega jezika; sicer pa spomini nanj niso ravno prijetni. Učil je do svojega prostovoljnega odhoda v nemško vojsko. Poučevala je tudi učiteljica Gertruda, zborovodkinja šolskega pevskega zbora, ki je nastopal na kulturnih prireditvah; po njenem odhodu pa je prišla učiteljica, ki so ji otroci nadeli vzdevek Slinavka. Bojan Glavač je šolanje nadaljeval na dveletni Hauptschule (meščanski šoli) v Šoštanju v četrtem razredu: »Takrat smo že dobro znali nemško. Učitelji so bili zelo strogi, pri pisanju narekov sta že dve drobni napaki znižali oceno. Z brutalnostjo ponemčevanja pa sem se soočil po odhodu na celjsko gimnazijo, kjer so nekega dijaka takoj izključili samo zato, ker je govoril slovensko.« Pankrac Semečnik je kot otrok obiskoval vrtec: »Nemci so takoj po okupaciji organizirali vrtece, ki jih prej nismo poznali. Še vedno imam svoj stolček iz tistega časa. Organizacija je bila vrhunska in hrana zelo dobra.«

Mladi Velenjčani v organizaciji Nemška mladina

Victor Klemperer v svoji filologovi beležnici LTI *Lingua Tertii Imperii* (Govorica tretjega rajha) ugotavlja, da je Hitler v knjigi *Moj boj* poudarjal telesnost kot prevladujočo vrednoto pri določanju vzgojnih smernic: »Rad ima izraz ‚krepitev telesa‘, ki ga je vzel iz leksikona weimarskih konservativcev; hvali viljeminsko vojsko kot edino zdravo in poživljajočo institucijo sicer gnijočega narodovega telesa in v vojaški službi vidi predvsem ali izključno vzgojo za telesno

²⁸ Ustni vir Ivan Kortnik, v pogovoru z avtorico so sodelovali še: Bojan Glavač, Jože Hudales st., Pankrac Semečnik in Janez Hribar.

zmogljivost.²⁹ Organizacija Nemška mladina, v katero so bili vključeni vsi mladi, je s Hitlerjevimi pedagoškimi smernicami spretno nagovarjala in navduševala svoje varovance. Jože Hudales st. in Ivan Kortnik pripovedujeta: »Obvezna srečanja so bila dvakrat na teden v Šmartnem na Geländespiele – te igre so bile podobne skavtskim dejavnostim³⁰. Razporejeni smo bili v dve skupini: mlajši do 14. leta so se imenovali pimfi, starejši od 14 let do odhoda v RAD (Reicharbeitsdienst)³¹ nemško vojsko ali v partizane pa hajoti. Rojene med letoma 1921–23 so namreč vpoklicali v nemško vojsko, letnike 1924 pa v RAD. Organizacija Nemške mladine je bila izvrstna, takoj smo dobili letne in zimske uniforme: kratke hlače in bele dokolenke, dolge črne žametne hlače – španarce, kapo s šiltom. Naš zastavonoša je bil pozneje ostrostrelec v nemški vojski. Nastopali smo tudi na kulturnih dogodkih v Rakovem hotelu, kjer je bila majhna dvorana z odrom. Na Velenjskem gradu smo prirejali komemoracije za padle Slovence v nemški vojski. Postavili smo jim lesen križ iz hrastovih desk (bilo jih je več kot 50), nanje izpisali ime in priimek padlega vojaka ter kraj, kjer so izgubili življenje; nekateri na Vzhodni fronti, nekaj vojakov Nemškega afriškega korpusa pa v Severni Afriki. Pozimi smo hodili na smučanje v Schladming, počitnice pa smo z Rudolfom Gollom – vodjem pionirske sekcije Nemške mladine, preživeli na posestvu Gollovih v Celovcu.

Označevanje nemških vojaških premikov na zemljevidih

Bojan Glavač se spominja velike table – zemljevida Evrope pri mostu čez Pako, na katerem so z vrvico označevali sprotne nemške premike proti Rusiji in na dotično mesto

²⁹ Victor Klemperer, *LTI Lingua Tertii Imperii (Govorica tretjega rajha): Filologova beležnica*, (Ljubljana, 2014), str. 11.

³⁰ Posnetek: https://www.youtube.com/watch?v=X-ghZ04V_D8

³¹ Nacistična organizacija za množična javna dela.

zapičili ‚knoflico‘. Tak zemljevid je bil tudi pri trgovcu Pavlincu. Ivan Kortnik pripoveduje: »Spomnim se slaščičarja Petka, kako je ves navdušen nad Hitlerjevimi govori postavil svoj radio na okensko polico, da se je firerjeva krčevita razvnetost razlegala daleč naokoli. Petek je svojo zavzetost dokazoval tudi z zapikovanjem knoflice na zemljevidu, vse dokler je nemška vojska napredovala; ko je prišlo do odločilnega preobrata, pa so zemljevide uničili.«

Praznovanja in manifestacije

Po okupaciji so tradicionalne praznike praznovali tako kot prej, po začetku partizanskega odpora pa so Nemci prepovedali praznovanje Miklavža zaradi maskiranja v parklje. Ivan Kortnik pripoveduje: »*Pred šolo smo imeli apele, postavili smo se v vrsto, med govorniki je bil tudi Zajc, ki so ga pozneje likvidirali.*« Jože Hudales st. se spominja zborovanj ŠDZ na trgu pred Demšičevo hišo, predvsem pa kameleonskega govornika Laha, ki je pred vojno hvalil jugoslovansko oblast, po prihodu Nemcev pa se je zagrel zanje. Bojanu Glavaču se je v neizbrisen spomin vtisnil tudi pogrebni ritual: »Moj oče je bil načelnik velenjske železniške postaje, kjer smo živeli do začetka partizanskega odpora; potem so nas izselili v Glazerjevo hišo. Ponoči je na postaji večkrat pokalo in novi načelnik postaje Krempl je bil kmalu ustreljen. Na njegovo krsto, ki so jo postavili na trg, so položili kapo, nato pa jo je pogrebni sprevod pospremil na vlak.«

Razpustitev slovenskih organizacij in društev ter zaplemba njihovega premoženja

Šef civilne uprave za spodnjo Štajersko dr. Siegfried Uiberreither je hkrati s postavitvijo okupatorjevega upravnega aparata in vzpostavitvijo Štajerske domovinske zveze dne 16. aprila 1941 izdal še odredbo o razpustitvi slovenskih društev in organizacij ter imenoval pokrajinskega nacističnega

blagajnika Maxa Hrubyja za ukinitvenega komisarja³². V Šaleški dolini so razpustili 87 društev, organizacij in združenj ter 8 ustanov. Ukinitveni komisar Hruby je bi nadvse dosleden in je izdal ukinitvene odločbe tudi za društva in organizacije, razpuščene že v stari Jugoslaviji – kot sta krajevna organizacija Narodne odbrane v Šoštanju in Vzajemnost v Pesju. Spregledal ni niti tako malih in nepomembnih društev, kot je bilo denimo velenjsko društvo raziskovalcev jam; kljub temu pa so nekatera društva le ostala zunaj dosega okupatorjeve pozornosti, vendar so tudi ta takoj prenehala delovati. Skrajno natančnost so nacisti pokazali pri zaplembi premoženja slovenskih društev in organizacij. Funkcionarji društev so morali izpolniti vprašalnike z natančnimi podatki o premoženju, predvsem za denar pa so se orožniki zanimali že pri razpustitvi društev. Učiteljica Marica Trobej je v svojem dnevniku zapisala, da ne bo nikoli pozabila, kako bestialno je orožnik Metzner kričal pri predaji ljudske knjižnice: »*Kje je denar, denar?*«³³. Glasbenik Anton Grebenšek se spominja, da so leta 1941 pobrali vse inštrumente tamburaškega zbora katoliškega prosvetnega društva Šmartno pri Velenju.³⁴ Prevzela jih je Nemška mladina, ukinitveni komisar pa je za inštrumenti z naravnost neverjetno vztrajnostjo poizvedoval vse do leta 1944. Del arhiva razpuščenih društev in organizacij je prevzel ukinitveni komisar, in to predvsem dokumente s podatki o premoženju. Ker pa je bil popis društev in organizacij naloga izpostav varnostne službe, je bilo treba zaplenjene arhive in še predvsem članske sezname poslati izpostavam. Pri

³² Ta je že dan pred svojim imenovanjem naročil političnim komisarjem, naj imenujejo pooblaščenca ukinitvenega komisarja in naj takoj zaplenijo premoženje društev in organizacij. Odločbe o razpustitvi posameznih društev in organizacij je izdajal od konca septembra 1941 do decembra 1942, kljub temu pa so bila društva, organizacije in ustanove razpuščeni že v aprilu in maju 1941. Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 88.

³³ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 89.

³⁴ Ustno pričevanje Antona Grebenška v pogovoru z avtorico članka.

ugotavljanju funkcionarjev in članov posameznih društev so sodelovali kulturbundovci, ki so dajali tudi politične ocene posameznih društev in njihovih članov.³⁵

Zaplemba knjižnic, arhivov in kulturnozgodovinskih predmetov, uničevanje slovenskih knjig in prepoved prodaje slovenskega tiska v Šaleški dolini

Pokrajinski svetnik Franc Steindl je 14. maja 1941 naročil političnim komisarjem, naj brez javne odredbe zaplenijo vso slovensko literaturo in jo spravijo v Maribor na sedež ŠDZ. Z aktivnimi osebnimi stiki naj se poleg javnih, društvenih in šolskih knjižnic počistijo tudi zasebne. Oster nadzor nad plenjenjem in uničevanjem slovenskih knjig je prevzel nacionalno politični referent zveznega vodstva ŠDZ dr. Helmut Carstanjen. Nacistične akcije zbiranja in uničevanja slovenskih knjig se niso zaključile leta 1941, temveč so se nadaljevale še v naslednjih letih vojne. Šoštanjska in velenjska orožniška postaja sta izvedli zaplenbo že aprila 1941. Orožniki so knjižnice najprej zapečatili, čez nekaj dni pa začeli odvažati knjige na zbirna mesta. Vse knjige z velenjskega območja so zvozili na velenjski trg, varstvo nad zbranim kupom knjig pa so Nemci poverili neki starki, ki je za drobiž prodajala posamezne košare knjig. Ljudje so pokazali visoko stopnjo narodne zavesti, odnesli so veliko knjig, pa tudi večine izposojenih knjig niso oddali.³⁶ Iz dokumentov ukinitvenega komisarja Hrobyja je razvidno, da je bila grabežljivost poglaviten motiv njegovega početja, kajti v nekaterih primerih ni deloval v skladu z nacističnimi direktivami uničevanja slovenske literature. Orožniška postaja Velenje je namreč poročala političnemu komisarju v Slovenj Gradcu, da je 23. aprila 1941 razpustila katoliško prosvetno društvo v Št. Ilju in pri tem ugotovi-

³⁵ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 89.

³⁶ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 91.

la, da so knjige iz društvene knjižnice izposojene in da ni našla ustreznega seznama izposojenih knjig. Okupatorska občina Št. Ilj je bila zadolžena, da izposojene knjige takoj zbere. Ukinitveni komisar na omenjeno poročilo orožniške postaje ni pozabil in je 1. marca 1944 vprašal župana velenjske občine, ali so bile izposojene knjige pobrane in ali bi občino zanimal odkup teh knjig. Velenjski župan je odgovoril, da so bile vse slovenske knjige odposlane v Maribor.³⁷ Zavedni Slovenci so rešili veliko slovenskih knjig. Komunist Oton Mader je odnesel knjige iz razpuščene knjižnice Vzajemnosti v Pesju in jih zakopal. Iz zapečatene knjižnice katoliškega prosvetnega društva v Šmartnem pri Velenju sta mladince Janko Ževart in Karel Šilih ponoči odnašala knjige in jih skrivala. Učitelj Franjo Mlinšek je skril veliko knjig iz velenjske šolske knjižnice v Podkraju. Nekaj Mlinškovih skritih knjig in knjig iz Šmartnega so od jeseni 1943 prebirali po vaseh nekdanjega šentiljskega okraja Osvobodilne fronte. Učiteljica Marica Trobej je v svojem dnevniku zapisala, da je svoje knjige skrila, čim je izvedela, da bodo Nemci zaplenili tudi zasebne knjižnice. Knjige pokojnega Janka Ulriha, med katerimi je bila predvsem marksistična literatura, je njegova mati izročila Karlu Kodrunu, on pa jih je odnesel Štefki Bršček, ki jih je skrila. Konec leta 1941 sta prvoborca Tone Ulrih in Franc Polh – Izak te knjige skrila v Škalskih Cirkovcah,³⁸ kjer sta imela v zimi 1941/42 svoje glavno oporišče.³⁹ Ker so Nemci vedeli, da je po prvi zaplembi ostalo še veliko knjig pri ljudeh, so organizirali novo zbiralno akcijo in vanjo vključili organizacijo Nemška mladina. Deželni svetnik Anton Dorfmeister je 4. marca 1941 naročil vsem županom, naj zbrano slovensko literaturo takoj odpošljejo nacionalno političnemu referentu zveznega vodstva ŠDZ v

³⁷ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 90.

³⁸ Tedaj še študent medicine, po vojni pa zdravnik Franc Polh - Izak je v Škalskih Cirkovcah na domačiji svojega polbrata Martina Polha zgradil zemljanko, prvo skromno partizansko bolnišnico na slovenskem Štajerskem.

³⁹ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 155, op. 26.

Maribor. Dr. Helmut Carstanjen je nato 27. novembra izdal navodila za novo akcijo zbiranja slovenskega tiska, ki je izšel pred aprilom 1941, tokrat pa naj bi v akciji sodelovali funkcionarji ŠDZ, vermanšafta in Nemške mladine. Februarja 1943 je Carstanjen vsem vodjem krajevnih skupin ŠDZ naročil, naj mu javijo, kje so te zbrane knjige uskladiščene in koliko kilogramov ali kubičnih metrov obsegajo. Najavil je tudi pregled knjig, ki ga bodo njegovi izvedenci opravili na osnovi prispelih prijav. Žal ni dokumentov o točnem številu zbranih slovenskih knjig v Šaleški dolini; dr. Milan Ževart je našel le podatek, da so iz škalskega župnišča odpeljali okoli 3000 knjig verske in posvetne vsebine. Nemci so aprila 1941 zaplenili večino knjig društvenih, šolskih in župnijskih knjižnic; pri prebivalstvu, ki je knjige poskrilo, pa je bila bera pičila. Te knjige in tiste, ki so jih posamezniki rešili aprila 1941, so pozneje krožile med ljudmi po partizanskih vaseh.⁴⁰ Nemci so prepovedali tudi prodajo slovenskega tiska. Orožniška postaja Velenje je v svojem poročilu političnemu komisarju deželnega okrožja Celja oktobra 1941 navedla, da je bila prodaja slovenskih knjig in slovenskega tiska povsod zaustavljena. Pri prodajalcih je zaplenila 1050 razglednic s slovenskimi krajevnimi imeni in napisi, pri dveh prodajalcih je odvzela dvanajst »srbskih« šolskih knjig.⁴¹ Nemci so poleg knjig pobirali tudi arhive in kulturnozgodovinske predmete. Konec januarja 1942 sta kipar SS-Untersturmführer Dettenberg in slikar Federlin začela registrirati kulturnozgodovinske predmete na območju celjskega okrožja. Pomagal jima je nacionalnopolitični referent pri okrožnem vodstvu ŠDZ Celje, pastor dr. Gerhard May. O opravljenem delu obeh nacističnih umetnikov v Šaleški dolini ni podatkov. Prav tako dr. Milan Ževart v poročilu arhivarja dr. Wolfganga Sittinga iz Gradca, ki je pregledoval arhive, ni našel neposrednih podatkov o ravnanju z občinskimi, župnijskimi in drugimi

⁴⁰ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 92.

⁴¹ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 91.

arhivi v Šaleški dolini.⁴² V Sittingovem poročilu je omenjeno le, da so posamezne arhive konec leta 1942 prenesli s terena v Pokrajinski muzej Maribor in kapucinski samostan v Celju.⁴³ Med vztrajnim iskanjem šaleških umetnostnozgodovinskih spomenikov je Nemce pot zanesla celo v cerkev sv. Jošta na Paškem Kozjaku, ker so od slovenskega strokovnjaka dobili podatke, da sta tam dve gotski plastiki. V cerkvi teh plastik niso našli, pač pa so na podstrešju cerkovniške hiše našli kamnito plastiko, ki je predstavljala žensko figuro in naj bi izvirala iz 14. ali celo iz 13. stoletja. V škalskem župnišču so poleg arhiva in knjižnice našli tudi tri slike na steklu. Največja škoda je bila storjena po kapitulaciji Italije, ko so Nemci zaplenili Velenjski grad, last grofa Coroncini-Kromberga iz Gorice. Takrat so odpeljali bogate grajske zbirke, na gradu je bil tudi pomemben arhiv. V grad so Nemci naselili ljudi s socialnega roba, ki so poškodovali velik del vgrajene opreme.⁴⁴ Nemci so matične knjige prenesli iz župnijskih uradov na sedeže občin, župnijske arhive so odpeljali v Celje. Dr. Milan Ževart je na temelju nedatiranega zapiska o iskanju plastik pri sv. Joštu in o kulturnih spomenikih v škalskem župnišču⁴⁵ ugotovil, da je bil del predmetov iz Velenjskega gradu prenesen na Ptujski grad, žal pa ni našel prič, ki bi hotele dati natančnejše podatke o usodi kulturnozgodovinskih predmetov in arhiva iz Velenjskega gradu.

⁴² Sittingovo poročilo s seznamom pregledanih virov oz. arhivskih fondov je v Pokrajinskem arhivu Maribor. Vsekakor pa v PAM ohranjeni Sittingov seznam ni popoln. Sitting je pregledoval arhive na slovenskem Štajerskem oktobra in novembra 1942. Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 155, op. 33.

⁴³ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 92.

⁴⁴ Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 92.

⁴⁵ Vsaj del arhivskega gradiva iz župnišč Šaleške doline je danes v Zgodovinskem arhivu Celje. V Vodniku po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, str. 81, je navedeno, da hrani ZAC arhiv nadžupnije Škale, ki ga je med okupacijo graški arhiv shranil v Celju. Ževart, *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini*, str. 155, op. 35.

Kulturno življenje v okupiranem Šoštanju

»Šoštanjčani smo fantiči, ki nas nobeden strup ne uniči« je začetek 16-kitične pesmi, ki so jo slovenski fantje v Šoštanju prepevali leta 1939, tik preden je slovensko javno kulturno življenje za štiri leta povsem zamrlo.⁴⁶ Takrat je bila tudi zadnja tradicionalna maškarada v sokolskem domu.⁴⁷ Kulturni in družabni dogodki so potekali samo v okviru nemške vojske, ki je imela sedež na območju desnega brega Pake. Prehod čez železniško progo brez dovoljenja ni bil mogoč. Fantič Jože Delopst je imel prosto pot, ker so v pekarni njegovega očeta nemški vojaki pekli kruh; tja jih je vsako jutro ob petih zjutraj pripeljal višji vodnik, ekonom Uli.

Nemška vojska je organizirala kulturne in družabne dogodke pri sindikalnem domu. Vojaški orkester je prirejal koncerte in plese v Domu ŠDZ (prej Sokolski dom), kjer je igral znane nemške šlagerje Lili Marlen, Liebe kleine Schaffnerin ...⁴⁸ V kinu so si vsak dan ogledali Die Deutsche Wochenschau – nemški tedenski pregled, kinooperater je bil Štefan Szabo, sin Vošnjakovega osebnega šoferja.

Šoštanjski Fanfarenzug

Fanfarenzug⁴⁹ je bil ansambel Nemške mladine pod taktirko Toneta Bolhe. Mladi godbeniki so dobili letno in zimsko uniformo. Devetletni Jože Delopst se je zasedbi pridružil kot bobnar. Šoštanjski Fanfarenzug je leta 1941 pridobil naziv Štajerski prvak v igranju; s posredovanjem dirigenta Silva Tamšeta, ki je tedaj že študiral na glasbenem konser-

⁴⁶ Ustni vir Jože Delopst.

⁴⁷ Šoštanjski Sokol je imel leta 1919 svoj prvi občni zbor v novi državi, istega leta je začel akcijo za gradnjo sokolskega doma, ki so ga s pomočjo občine Šoštanj zgradili do leta 1923. Hudales, Šoštanjska kronika, str. 27.

⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=7heXZPI2hik>
https://www.youtube.com/watch?v=_FN6mDx0YB8

⁴⁹ Vojaška ali civilna instrumentalna zasedba fanfar ali naravnih trobent in vojaških dromlic – malih bobnov.

Šoštanj med nacistično okupacijo. Avtor posnetka ni znan, hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor

vatoriju v Gradcu, pa je 26. aprila 1941 zaigral Hitlerju ob njegovem prihodu v Maribor. Jože Delopst se spominja: »Od Hitlerja sem bil oddaljen kakšnih dvajset metrov. Name ni napravil posebnega vtisa, sem se pa začudil, ker je bil tak majhen možak. Ko je firer stopil z vlaka, je dal Silvo Tamše znak in naš Fanfarenzug je urezal koračnico. Bobnarji smo morali dolge bobnarske palice prekrižati v zraku. Po koncu skladbe smo skandirali: »Zicke Zacke Zicke Zacke Hoi Hoi Hoi, Effzett Schönstein ist der beste.«

Fanfarenzug je imel večtedenske vaje na graškem grajskem hribu Schlossberg. Redno je igral tudi za Savinekovo žago, kjer je bil postavljen velik križ v obliki nemškega odlikovanja železni križec; tam so bile redne komemorativne slovesnosti za padlimi nemškimi vojaki. Na turnejah po Nemčiji so se mladi godbeniki soočili tudi s številnimi nevarnostmi: »Zaradi zavezniškega bombardiranja smo se morali večkrat zateči v bunker, ki ga je imela vsaka železniška postaja. V Leobnu smo v bunkerju večkrat obtičali kar ves dan, bolničarke so nam postregle s sendviči in čajem. Ko smo se iz Celja peljali z osebnim vlakom v Maribor, smo v Šentjurju

pri Ponikvi na vzporednem tiru zagledali goreči transportni vagon. Partizani so zažgali celoten vagon hrane, namenjene za fronto.»⁵⁰

V spomin Jožeta Delopsta se je globoko vtisnil tudi nastop Fanfarenzuga leta 1945 na zadnjem govoru Antona Dorfmeistra.⁵¹

*Fanfarenzug na zborovanju Štajerske domovinske zveze
v Šoštanju novembra 1942, govornik je politični komisar
Anton Dorfmeister. Avtor fotografije neznan,
hrani Knjižnica Velenje*

⁵⁰ Jože Delopst v pogovoru z avtorico članka.

⁵¹ Celjski okrožni vodja in deželni svetnik Anton Dorfmeister je bil kmalu za tem, 2. februarja 1945, ustreljen v soteski Tesno, kjer ga je pričakala partizanska zaseda. Umrli je naslednji dan v celjski bolnišnici. Povračilni ukrep za njegovo smrt je bilo 99 obešenih talcev, zavednih Slovencev, v Frankolovem, eden pa ustreljen pri poskusu pobega.

Kulturno življenje Velenja v zadušljivem objemu nemških zastav

Neugodje ob pogledu na številne nemške zastave in bučna glasba sta prvi miselni asociaciji Antona Grebenška na množična zborovanja ŠDZ. Nato se spomni dogajanja tik pred prihodom Nemcev pred Demšičevo pekarno. Tam je nekaj velenjskih nemčurjev, ovešenih s kljukastimi križi na trakovih, že nestrpno pričakovalo prihod nemške vojske. Eden med njimi – Anton Grebenšek ne želi razkriti njegove identitete – je čakajoč na Nemce paradiral gor in dol ter nato njega in njegove pajdaše postrojil pri vodnjaku, da so ‚hajla-li‘ v pozdrav.

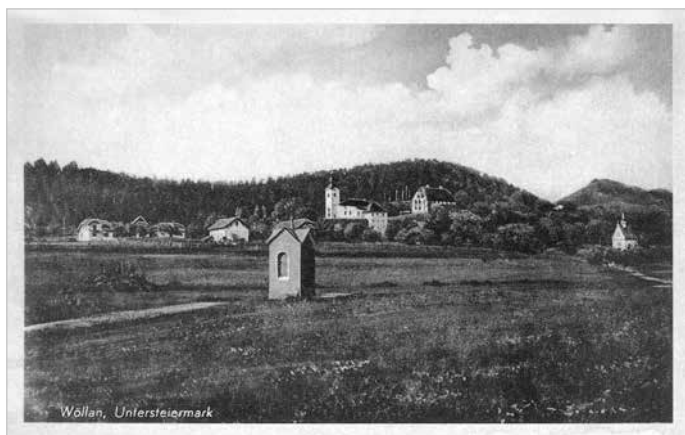
V njegovem spominu iz otroštva še danes žari kristalna dvorana na vrhu Kolodvorske restavracije: v prvem nadstropju levo so bile hotelske sobe, na desni pa velika soba z dvema kristalnima lestencema in prekrasnim velikim ogledalom. V njej so interne družbe Nemcev prirejale družabne večere s komornimi zasedbami in samospevi. Anton Grebenšek ne ve, kdo vse je igral in pel, kajti slovenski glasbeniki so obmolknili, javno pa je prenehala nastopati tudi v Avstriji šolana pianistka Anica Skaza. Druga, prav taka kristalna dvorana, je bila na Starem trgu pri Mrazu⁵² in tudi tam so Nemci v okviru vermanšafta prirejali interne prireditve, glasbeniki pa so prihajali tudi iz Celja.

Rudarska godba na pihala je pod vodstvom kapelnika Miška Letonja⁵³ v Velenju delovala do leta 1942 in nato utihnila do konca vojne. Za nadaljevanje ni bilo več možnosti tudi zaradi odhoda številnih godbenikov v partizane. Dirigent Tone Bolha je poskušal formirati oddelek Fanfarenzuga tudi v Velenju, vendar mu to ni uspelo; Antonu Grebenšku je poudaril vojaško dromlico.⁵⁴ Je pa v Velenju pod njegovo taktir-

⁵² Mrazi so imeli v najemu Rakov hotel.

⁵³ Zapustil jo je leta 1942 iz protesta, ker so nacisti v Celju kot talca ustrelili godbenika Franca Camleka.

⁵⁴ Rdeče-beli mali boben Fanfarenzuga.

*Razglednica Velenja, izdana med nemško okupacijo,
poslana leta 1942 naslovniku na Dunaj
(fotograf Josef Eppich, last Frenk Špiler)*

ko igrala zasedba Nemške mladine Spielmannszug⁵⁵, v kateri so igrali tudi Jože Hudales st., Ivan Kortnik in Bojan Glavač. Ko je rudarska godba v Rudarskem domu obmolknila, so v njenih prostorih (zgornji dvorani) namestili Siemensovo kinoaparaturu na celuloidni trak: »Ogledali smo si redne filme in vojaške propagandne predfilme, navdušil me je Obuti maček. V kinu sem prvič od blizu videl Krumpa, enega od štirih komandirjev premogovniške straže, ki so bili zelo povezani s partizani. Vojakov v samem Velenju ni bilo veliko, ena četa je bila na Premogovniku, vojaki pa so hodili tudi v jamo. Skupina vojakov je bila tudi na železniški postaji. V Velenju je bil relativen mir.«⁵⁶

⁵⁵ Vojaška ali civilna inštrumentalna zasedba s prečno flavto, bobni, lirami, zvončki in bobni.

⁵⁶ 7. aprila 1941 je bila vzpostavljena nemška orožniška postaja v Velenju. Pri premogovniku je okupator vzpostavil obratno zaščito, ki je navadno štela 11 zaščitnikov. (Milan Ževart, *Okupacija in odpor 1941 – 45. V: Velenje: Razprave o zgodovini mesta in okolice*, ur. Danijela Brišnik ... [et al.], Velenje, 1999, str. 328

Fotografija, ki jo je aprila 1941 posnel nemški vojak tik pred zasedbo Velenja (last Frenk Špiler)

Na koncu poskusa rekonstrukcije kulturnega življenja v Velenju med okupacijo je Anton Grebenšek osvetlil še en pomemben razlog za težavnost tega početja, tj. izginotje arhivov: »Tako po vojni so na podstrešju Rudarskega doma našli štiri zabojčke arhiva; zraven je bil tudi arhiv Termoelektrarne, ki pa je izginil. Ostal je glasbeni arhiv rudarske godbe v omari, še en arhiv pa so našli med renoviranjem strehe«.

Literatura:

- Aplinc, Miran: *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*, Zavod za kulturo, Šoštanj, 2005.
- Baš, Franjo, Kulturbund v Celju med dvema vojnama, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Založba Obzorje, Maribor, 1966.
- Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–45*, Modrijan, Ljubljana, 1997.

- Ferenc, Tone, Izbrana dela: *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1: Razkosanje in aneksionizem*, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, Ljubljana, 2006.
- Godeša, Bojan: *Kdor ni z nami, je proti nam : slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.
- Hudales Jože, *Šoštanjska kronika*, Ribiška družina Paka, Šoštanj, 1985.
- Klemperer Victor, *LTI Lingua Tertii Imperii (govorica tretjega rajha)* : filologova beležnica, Ljubljana, 2014.
- Ževart, Milan: *Narodnoosvobodilni boj v Šaleški dolini, Partizanska knjiga*, Ljubljana, 1977.
- Žižek, Aleksander: *Kratek oris strukture in delovanja Štajerske domovinske zveze na Celjskem v letih 1941 do 1945, Celjski zbornik 1993*, Celje, 1993.

Ustni viri:

- Jože Delopst
- Anton Grebenšek
- Jože Hudales st.
- Ivan Kortnik
- Pankrac Semečnik
- Bojan Glavač
- Janez Hribar